

M.Ö. V – I. BİNLERDE YAKINDOĞU – ANADOLU – KAFKASYA ÜÇGENİNDE KAVİMLER GÖÇÜ, TİCARİ - KÜLTÜREL İLİŞKİLER VE ETKİLEŞİMLER

Migration Of Peoples and Commercial and Cultural Interactions in the Triangle of Near East – Anatolia and the Caucasus in the V-I Millenniums B.C.

Anar AĞALAR-ZADE*

Özet

Bu makalede milattan önce IV-I. binyıllarda (neolitik ve bronz devirleri) Mezopotamya'dan Anadolu ve Kafkaslara göç etmiş Ubeyd kavimlerinin kültürel ilişkileri ve etkileşimlerini, yapılan araştırma ve yayınların ışığında ele alınmaktadır. Söz konusu bu kavimlerin göçünü araştırmacılar; 1) Maden kaynakları (bronz, demir yatakları); 2) iklim değişikliği (kuraklık, çiftçilik ve hayvancılık için elverişli topraklar); 3) Nuh tufanı olmak üzere başlıca 3 etkene bağlamaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Cilalı Taş Devri, Tunç Çağı, Kafkaslar, Mezopotamya, Anadolu, Ubeyd Kültürleri

Abstract

This essay deals with cultural relations and interactions of the peoples of the Ubaid cultures migrating from Mesopotamia to the Caucasus and Anatolia in the IV-I millenniums BC (the Neolithic and Bronze Ages) in the light of current results of the relevant studies. Scholars suggest three main reasons for their movement: 1) Sources of mine (particularly bronze and iron), 2) changes in the climate of the region (drought, looking for suitable lands for farming and cattle breeding), 3) The Flood (of Noah).

Key Words: The Neolithic Age, The Bronze Age, The Caucasus, Mesopotamia, Eastern Anatolia, The Ubaid cultures.

Karadeniz havzası ve Hazar'ın batı kıyılarından başlayarak Kafkas Dağlarının eteklerine kadar geniş bir arazide meskun olan kavimlerin Güney Kafkasya ile Yakındoğu'yu birleştiren Kuzey Mezopotamya'dan göçü meselesi günümüz tarihçiliğinin en önemli sorunlarının başında gelmektedir. Çevre koşulları ve coğrafi yapısına göre geniş bir alanı kapsayan kültürlerin ataları, kuzey ve güneyi birleştiren M.Ö. IV. Binin başlarında Mezopotamya'da oturan kavimlerdir. Yaşam yerleri, dağların yamaçlarında bulunmuş çeşitli kültürlere ait izler ve çok sayıda yapıların açığa çıkarılması tarihçilikte yeni görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, Güney Kafkasya'dan, özellikle de Karadeniz kıyılarından Türkiye'nin doğu bölgelerine kadarki toprakları da içine almakla daha eski etno-kültürel ilişkilere olanak sağlamış kavimlerin kuzeydoğu hattından Anadolu'ya değin Büyük Kafkasya'nın kuzeybatı bölümleri ve şimdiki Dağıstan bölgesinin de içinde yer aldığı geniş bir coğrafyada tarım ve hayvancılığa dayalı meşguliyetleri Güney Kafkas bölgesi, Orta ve Yakındoğu arasında kültürlerarası ilişkilerin öğrenilmesi açısından mevcut bulgular ilginç bağlantılar oluşturmaktadır. Nitekim bütün bunlar Yakındoğu paralelinde sürdürülmelidir¹.

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografiya Enstitüsü.

¹ B. Lyonnet, *La Mesopotamie et le Caucase du Nord au IV et au debut du III millenaires. Leur rapport set les problems chronologiques de la culture de Maykop*, İstanbul 2000, p. 343-347.

Ubeyd döneminin bir sonraki aşamalarından III. Ubeyd, IV. Ubeyd ve Uruk döneminin sonlarına kadarki 1000 yıllık süreçte Sümer topraklarından Kuzey Kafkasya'ya kadar yayılan alanda çok sayıda paralellikler açığa çıkarılmıştır. Kuzey Mezopotamya'da M.Ö. V. Binden itibaren Halaf kültürünün etkisiyle diğer kültürlerin ilişkileri başlar ve Mezopotamya sınırları içinde Ubeyd Kültürü (mimari, keramik ürünleri vb.) ortaya çıkar. Bu iletişim Ortadoğu'dan Akdeniz'in kuzey kıyılarına ve Doğu Anadolu'ya (Değirmentepe) kadar geniş bir alana yayılır.

Kafkasya bölgesinin zengin doğal kaynakları ve olumlu iklim koşulları bu kültürlerin insanları arasında ilişkilerin kurulmasında önemli etken olduğu yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda kesinleşmiştir. M.Ö. IV. Binin sonu – III. Binin başlarında Güney Kafkasya kültürlerinin öğrenilmesi Kür-Araz kültürüyle ilgili olarak sürdürülmüştür. Söz konusu kültür, Büyük Kafkas'ın güney eteklerini Ortadoğu'yla, özellikle de Arslantepe ve Kuban sahasını, Suriye ve Filistin arasındaki Kirbet Kerakı, güneybatıda İran'ın kuzeydoğusundaki Göktepe ve Yaniktepe'yi birleştiriyordu. Tüm bunlar Kafkas kültürlerinin kronoloji sorununa açıklık getiren tarihi kanıtlardır.²

Kuzeydoğu Kafkas'ta Yeni Svobodnı arazisinde Kuban kültürüne ilişkin kurganların araştırılması birçok çalışmaların ilgi odağında yer almıştır. Tespit edilen bulgular küçük taş aletlerinden, kaba çanak-çömlek kırıntılarında ve en önemlisi flora-faunaya ilişkin (bitki, hayvan) kalıntılardan müteşekkildir. Hayvan kemiklerinin *traseoloji* analizi sonucunda bulgular % 41,3 oranında ev hayvanları (özellikle et ve yün veren hayvanlar), % 43 oranında tarımda yararlanılan ağaç ve % 6,6 oranında köy yaşamında kullanılan ziraat kalıntılarında oluşmaktadır. Fauna kalıntılarının % 35'ini av ve çöl hayvanları (at, keçi, domuz vb.) teşkil etmektedir. Tarımda genelde büyükbaş hayvanların çokluğu, ortaya çıkarılmış bulgular arasında zoomorfik (özellikle öküz) figürlerden anlaşılmaktadır. Don civarı ve Dnepr'e kadar sahada yerleşmiş, literatürde *Şelya Kültürü* adıyla tanınan bu ikinci göçebe kavimlerin kökeni sorunu doğal olarak M.Ö. V. Binin sonu ile IV. Bin yılın başlarında yaşamış kavimlerin kültürüyle aynı özellikleri yansıtmaktadır.³

Enolit döneminin sonu ile ilk bakır çağlara geçiş aşamasında kavimlerin birbirlerine yakınlığını tespit etmek mümkündür. Bu dönem, neolitik ve enolite oranla zaman itibarıyla yakın olmasına bakılmaksızın bir dizi sorunların aydınlatılmasına olanak tanımaktadır. Bu sorunun çözülmesi de XIX. yüzyılın sonlarında araştırılmaya başlanan Kuzey Kafkasya bölgesindeki *Maykop Kültürü*yle sıkıca bağlantılıdır. Arkeoloji biliminin başarısı olarak gösterilen Maykop geniş ilgiye mazhar olmuştur. Burada 67 arkeolojik eser ortaya çıkarılmıştır.⁴ Petersburg Üniversitesi profesörlerinden N. İ. Veselovskiy önderliğinde 1897 yılında Maykop'ta araştırmalar yapılmış ve birkaç kurganın araştırmasının yanı sıra şehrin doğusunda bulunan çeşitli yapıtlar arasında yer alan ve *Oşad* denilen maykop tetkik edilmiştir. Kurganın kazısında bol miktarda altın ve gümüş eşyalar ile İskit-Sarmat dönemiyle ilişkili yüksek duvarlı kaleler ortaya çıkarılmıştır. Maykop Kültürü, Kafkasya civarı ve Kuzey Kafkasya sahasında ilk bakır dönemine ilişkin bir araziye kapsamaktadır. Geçici yaşam alanları taş örgülü ve dairevi yapıya sahip evlerle dikkati çekmektedir. Maykop kurganında açığa çıkarılmış mezarlar ve zengin altın-gümüş eşyaları kültürün bu ismi almasına neden olmuştur.⁵ Maykop kültürünün Ön Asya ile kıyaslanması sonucunda onun M.Ö. III. Binin ikinci yarısına ait olduğu belirtilmiştir.

Son enolit dönemine ilişkin eserler son yıllarda Nahçıvan'la komşu Ağrı dağı çevresinde ortaya çıkarılmıştır. Bunlar Hazinetepe, Küçük Mevkii yapıtlarıdır.⁶ Hazinetepe'den edinilen ağzı hafif yuvarlak

² V. A. Trifonov, **Popravki i absopyutnoy hronologii kultur epohu enolit i bronzi Severnogo Kavkaza**, St-Peterburg 1996, s. 27-30.

³ B. Lyonnet, **Les cultures anciennes du Caucaze du Nord et de Louest**, Paris 2004, p. 155-157.

⁴ <http://www.maykop.narod.ru/cultur.html>.

⁵ V. İ. Markovin– R. M. Mungaev, **Severnıy Kavkaz**, Moskva 2003, s. 70-75.

⁶ A. Özfırat, "Ağrı Dağı Arkeolojik yüzey araştırması", **Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu**, İstanbul 2004, s. 82-92.

kesici aletlerin yardımıyla süslenmiş çömlek kırıntıları M.Ö. 3700 yılı olarak belirlenmekte ve bu buluntular Amug F, Tehut yapımlarıyla kıyaslanmaktadır.⁷

Araştırmacılar Sioni ve I. Kültepe'nin son enolit döneminin Suriye-Mezopotamya keramiklerinden farklılık arz ettiğini vurgulamaktadırlar.⁸

Anadolu coğrafyasındaki diğer bir höyük Sağlıksuyu'nda ortaya çıkarılmış bir takım bulgular bazı özelliklerine göre Kür-Araz keramikleriyle benzerlik içermektedir. Bu bulgular ilk bakır ve enolit dönemleriyle ilişkisini ortaya koymak açısından önemlidir.⁹

Anadolu'nun daha içlerine doğru, Doğu Beyazıt'ın batısındaki Mollacem ve Van Gölü'nün doğusundaki Yolantaş yerleşim alanlarında son enolit dönemine ilişkin bulgular elde edilmiştir. Bu bulgular Yukarı Mezopotamya'nın batısında ve Suriye'nin kuzeybatısında bulunan Tell Afis, Horum ve Tell Hammam et-Türkman bulgularıyla yakın benzerlik göstermektedir. Mollacem yapıtlarının karışımında saman bulunmaktadır. Yolantaş keramikleri de saman katkılı olup, bazılarının üzeri cilalıdır. Bu bulgular biçim, renk ve süsleme tarzına göre I. Dikilitepe ile kıyaslanmaktadır.¹⁰ A. Özfırat ve C. Marron'un görüşlerini destekleyen bulgulara Tehut'ta da rastlanılmaktadır.

Bilindiği gibi, Mezopotamya'nın üst kısımlarını kapsayan bölgelerin son enolit bulguları, Kuzeydoğu Anadolu ve Nahçıvan'ın enolit yapıtları ile Araz nehrinin yukarı havzası üzerindeki yerleşim alanlarında tespit edilen aynı dönem bulgularından farklılık göstermektedirler.¹¹

Son enolit dönemi yarı yerleşik kavimlere özgü yerleşim alanlarının izlerine Azerbaycan coğrafyasında da rastlanılmaktadır.¹² Nitekim, XX. yüzyılın 80'li yıllarında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde Leylatepe eski yerleşim alanında, erken yarı yerleşik kavimlere özgü, dönemsel olarak aynı zamana ilişkin höyüklerden kendi özelliklerine göre oldukça farklı yeni bir höyük ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu yapıtın arkeolojik kalıntıları arasında bulunan, daha nitelikli bir çarkta hazırlanmış keramik ürünleri Mezopotamya'nın Ubeyd Kültürüne ait örneklerle yakın bir paralellik göstermektedir. Gürcistan'da Beri Kldebbi eski yerleşim alanlarında, İran'daki Çinartepe, Şomultepe, Abdal Aziztepe gibi höyüklerde de Leylatepe Kültürünü yansıtan kültürel izler görülmektedir.¹³ 2004-2005 yıllarında Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı üzerinde bu kültüre özgü yerleşim alanları ve kurgan biçiminde mezarların ortaya çıkarılması bilimsel uğraşlara yeni bir ivme kazandırmıştır. Bunlar arasında Soğukbulak kurganları, Güney Kafkasya'da enolit dönemine ilişkin bilinen mezarlarla birlikte, bölgede şimdiye kadar tespit edilen en eski kurgan tarzı mezarlardır. Gelecekte, Leylatepe Kültürüne ilişkin yeni yapıtların ortaya çıkarılmasıyla Ortadoğu-Kafkasya (Mezopotamya – Güney ve Kuzey Kafkasya) etno-kültürel ilişkilerinin tarihini arkeolojik bulgularla netleştirmek için geniş olanakların açılması beklenmektedir.

Tüm bu verilerin ışığında şu sonuca varabiliriz: M.Ö. V. Binin sonlarından IV. Binin başlarına kadarki tarihsel süreçte, Ortadoğu'dan Anadolu ve Güney Kafkasya ile Kuzey Kafkasya yönünde göçler yapan kavimlerin tek bir kültürün bünyesinden ayrıldıkları gerçeği ortaya çıkmaktadır. Çeşitli bölgelerde açığa çıkarılan yerleşim alanları, üretim araçları, keramik bulgular vb. kalıntıların karşılaştırılması ile elde

⁷ A. Özfırat, – C. Marro, "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", **XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, (26-31 Mayıs), c. I, Ankara 2003, s. 16.

⁸ Agm, s. 17.

⁹ A.Özfırat – C. Marro, "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", **XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, (24-28 Mayıs 2004, Konya), C. II, s. 299-316.

¹⁰ M. Korfmann, "Tikilitepe. Die ersten ansätze prahistorischer Forschung in der östlichen Türkei", **İstanbul Mitteilungen Beiheft 26, Veriag Ernst Vasmuth**, Tübingen 1982.

¹¹ M. N. Rehimova – O. K. Eliyev, "Nahçıvanın enolit dövrü abideleri ve Araz çayının yuharı aharı boyunda enolit dövrü problemi", **Azerbaycan arheologiyası ve etnografiyası jurnalı**, No: 1, Bakı 2006, s. 7.

¹² İ. G. Narimanov, **Kultura drevneyşego zemle-delgesko-skotavodgeskogo naseleniya Azerbaydjana**, Bakı 1987, s. 142-146.

¹³ N. E. Museyibli, "Ağstafa rayonunda son enolit dövrü kurganları", **Azerbaycan arheologiyası jurnalı**, No: 1-4, Bakı 2005, s. 6-7.

edilen benzerlikler, bu kültürlerin sıkı bağlantı halinde olduklarını ve hatta daha geniş coğrafyayı kapsadığını söylemeye olanak tanımaktadır.

Son bronz ve ilk demir dönemine (M.Ö. XIV-VIII) ilişkin kültürel kalıntılar Kafkasya bölgesinde yaşamış eski boy ve kavimlerin ekonomik ve sosyal yaşamı, kültürel gelişimi, aynı zamanda komşu kavimlerle, özellikle de Doğu kavimleriyle ekonomik-kültürel ilişkileri hususunda çok ilginç kanıtları gündeme getirmektedir. Kafkasya'nın, özellikle de Azerbaycan bölgesinin Eski Doğu ve Ön Asya ile kültürel-ekonomik ilişkileri son bakır ve ilk demir döneminde oldukça yoğun olmuştur. Sadece bu sıkı ilişkiler sonucunda çeşitli kültürel etkiler Doğu ve Ön Asya'dan Kafkasya bölgesine nüfuz etmiş ve kısa zamanda yüksek bir gelişme düzeyine ermiştir. Kuşkusuz, son bakır – ilk demir dönemine ilişkin yerleşim alanlarından ve mezarlardan edinilen bazı arkeolojik kalıntılar, bu gelişmelerin Ortadoğu ülkeleriyle kültürel temas sonucunda Kafkasya'ya aktarıldığını göstermektedir. Belirtilen dönemde ekonomik-kültürel ilişkiler Akdeniz'den Çin'e kadar geniş bir sahayı kapsamakta olup, Ortadoğu'nun birçok ülkesini kendi etkileşim alanına dahil etmiştir. Muhtemelen, M.Ö. II. Binin ikinci yarısında Ön Asya ile Kafkasya'da şekillenen ve ilk demir döneminde oldukça geniş bir coğrafyayı kapsayan ekonomik ilişkiler *boyalı kaplar kültürünün* bölgeye nüfuz etmesine neden olmuştur. Ancak yerel zenaatçılar, bu etki çerçevesinde kendileri yerel üretimler de geliştirmişlerdir. Bundan dolayı Azerbaycan'da üretilen *boyalı kapların* büyük bir çoğunluğu, Ortadoğu'da özellikle de Göktepe, Teresialk (şimdiki İran sınırları içerisinde) ve Tepehisar'dan (Türkiye'de) elde edilen boyalı kaplarla aynı özellikleri taşımaktadır. Nahçıvan boyalı kaplarını Elam'daki benzer bulgularla kıyaslayan İ. İ. Meşşaninov'un kanısına göre, Yakın ve Ortadoğu'nun birçok ülkelerinde geniş şekilde yayılan bu kültüre ilişkin buluntular, komşu ülkeler arasında yaşanmış ekonomik ve kültürel ilişkileri tespit etmeye olanak sağlamaktadır.¹⁴

M.Ö. II. Binden I. Bine geçiş sürecinde, Güney Kafkasya'da nüfusun artışı, hayvancılığın hızlı biçimde gelişim göstermesi, bölgedeki kavimler arasında ve onlara komşu boylarla ekonomik temasların genişlemesine, takas yoluyla ticaretin yaygınlaşmasına imkan vermiştir. Bakır döneminin sonlarına ve demir döneminin başlarına ait taş lahit ve sıradan toprak mezarların araştırılması sonucunda, onların Ortadoğu'da ve Güney Kafkasya'da, yaygın bir defin geleneği olduğunu ortaya koymaktadır. Gerek Azerbaycan, gerekse de Türkiye ve İran coğrafyasında son bakır – ilk demir devrine ilişkin kullanılan malzemeler çeşitli ölçülerde olup, çanak-çömlek, çeşitli sayıda boncuklar, metal bıçak, hancer uçları, kemik ve keskin uçları olan silahlar, bakır asmalar vb. buluntulardan oluşmaktadır. Azerbaycan'ın son bakır – ilk demir dönemine ilişkin Hocalı - Gedebey kültürünü temsil eden taş kutu mezarlardan edinilen gözcüklü büyük boyutlu boncuklara Akdeniz'den Hint Okyanusu kıyılarına kadar geniş bir alanda da rastlanmaktadır. Gerek mezar yapıtları, gerekse de yaşam alanlarından edinilen kültürel kalıntılar arasında büyük kesici aletler ve yassı baltalar; tutacak kısımları süslemeli kılıç ve hancerler, ok ve yaprağa benzer mızrak uçları, bakır bileklik, yüzük, küpe, akik, kemik, şişe ve metal "mısır harcı" boncukların geniş kullanıldığını ortaya koymaktadır. Mezarlarda kalabalık ve yalnız, bükülmüş halde, bazen uzatılmış olarak, bazen de çeşitli kısımları parçalanmış biçimde görülen iskelet pozisyonları, çeşitli gömme geleneklerinin olduğunu açığa çıkartmaktadır. Azerbaycan'ın son bakır – ilk demir devri kültürünün genel özelliği olan Hocalı - Gedebey, Taliş - Muğan, Nahçıvan kültürüne bağlı kavimlerin, aynı zamanda Orta ve Ön Asya'nın ileri kültür safhaları (Özbekistan, Türkmenistan, İran, Assuriya, Suriye – Filistin, Anadolu'da Hittit) ile sıkı bağlantılıdır. Ortadoğu'nun ileri kültür merkezleri ile kültürel-ekonomik ve coğrafi ilişkileri Azerbaycan'da barınan kavimlerin yaşamında büyük etkide bulunmuş, burada erken şehir kültürünün ve toplumsal hiyerarşilerin belirmesine neden olmuştur.

E. İ. Krupnov kendi araştırmalarında Kafkas, Eski Doğu, Ön Asya kavimleri arasındaki ilişkiden söz ederek, Hocalı, Hanlar, Nahçıvan, Mingeçevir, Gedebey ve Kazah bölgelerinde ortaya çıkarılan kurganlar, defin gelenekleri, yerleşim alanlarında açığa çıkarılan çeşitli özelliklerdeki zengin arkeolojik bulgular, biçim ve içerik bakımından Horezm ve Güney Türkmenistan'ın aynı döneme ilişkin

¹⁴ İ. İ. Meşşaninov, *Doistoričeskij Azerbaydjan i urartskaya kultura*, Baku 1925, s. 38.

yapıtlarından edinilen kültürel bulgularla benzerlik içerdiğini ve bunun da bölgeler arasındaki kültürel-ekonomik ilişkilere işaret ettiğini kaydetmiştir.¹⁵

Kazılar sırasında Güney Kafkasya'nın son bakır – ilk demir dönemi yapıtlarından, Ortadoğu - Yakınoğu, Hint Okyanusu ve Akdeniz kıyılarından, Ön Asya'dan getirilmiş *Ön Asya tipi* hançerler, mühürler, kaplar, şişeler, boncuklar, kaplar, fil kemiğinden ve altından yapılmış eşyalar elde edilmiştir. Bundan Azerbaycan bölgesinde yapılmış ürünlerin (hancer ve at koşum takımı, özel biçimde yapılmış ok uçları vb.) takas yoluyla Ort Asya, Ortadoğu, Ön Asya ve Kafkasya'ya ihraç edildiği anlaşılmaktadır.

Kaynakların aktardığı bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Güney Kafkasya'dan Ortadoğu'ya altın, gümüş, inşaat malzemesi götürülmekteydi. Hatta mevsim kuraklık geçtiğinde İran ve Filistin'le buğday takası yapılamaktaydı. Güney Kafkasya kavimlerinin bu dönemde kültürel - ekonomik ilişkiler kurdukları ülkeler arasında Anadolu, özellikle de Ortadoğu ileri kültür merkezleri Assurya, Mısır, Suriye, Filistin önemli yer tutmaktaydı. Son bronz – ilk demir dönemlerinde Güney Kafkas'ta devlet oluşumlarının temelleri atılmaktaydı. Bu da bölge kavimlerinin eski Doğunun uygarlık merkezleriyle daha teşekküllü ve sürekli ilişkiler kurulmasıyla sonuçlandı. Tarımın bütün alanlarında özellikle de hayvancılık ve metalurji alanlarında edinilen başarılar Kafkas kavimlerine kendi giderlerini karşılamanın dışında, Doğu kültür merkezleriyle geniş kültürel-ekonomik bağlar oluşmasına olanak sağlamıştır. Ticari ilişkiler sürecinde hazır ürünlerle birlikte metal, büyükbaş hayvan, at ve deve takas malları arasında yer almaktaydı. İlişkilerin hızlanmasında aracı olarak at, deve ve arabaların büyük rolü bulunmaktaydı.¹⁶

Bakır hammadde olarak Batı ülkelerinden hayvanlar aracılığıyla ve ticari yollarla getirilmekteydi. Bu şekilde bakır Balkanlara ve Anadolu'ya, daha sonra Ön Asya ve Kafkasya'ya taşınıyordu. Salt bu ilişki ağı sonucunda Güney Kafkasya, Doğu'nun tarımsal başarılarından, siyasi gelişmelerden ve etnik değişimlerinden dışarıda kalmamıştır. Arkeolojik buluntuların ışığında Suriye, Filistin, Mezopotamya'da ortaya çıkan kültürlerin bazı özellikleri Güney Kafkasya'da da temsil edilmiştir. Etkileri Suriye, Anadolu, Ön Kafkasya, İran, Orta Asya ve Azerbaycan bölgelerine nüfuz etmiş son bronz – ilk demir dönemi kültürünün en bariz özelliği yaşam alanlarının ve süslü keramiklerin kaydettiği gelişme düzeyi idi. C. Halilov'un belirttiğine göre, bronz elde etmek için nikel Kafkasya'ya, özellikle de Azerbaycan bölgesine Anadolu'dan veya İran'dan takas yoluyla getirilmekteydi. Onu bazen eritilmiş parçalar, bazen de hazır eşyalar halinde takas ediyorlardı.¹⁷

M. E. Kaşkay ile İ. R. Selimhanov bu hususa dikkat çekerek oldukça önemli bir tespitte bulunmuşlardır. Buna göre, nikel Kafkasya'ya Eski Doğu ülkelerinden gelmekteydi. Nikel yatakları oldukça eski dönemlerde Hint-Çin'de, Hindistan yarımadasında, İspanya ve İngiltere'de kullanılmaktaydı.¹⁸ Nikel de diğer ticari meta gibi Ortadoğu ve Ön Asya ülkeleri aracılığıyla elde edilmekteydi. Burada muhtemelen iki yol kullanılmaktaydı: su yoluyla Hint Okyanusu, İran körfezi, Dicle ve Fırat nehirleriyle ve kara yoluyla Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya aktarılmaktaydı. Bunu arkeolojik kazılar sonucunda edinilen kalıntılar da ortaya koymaktadır.

Doğunun kültür merkezleriyle Güney Kafkasya arasındaki kültürel-ekonomik ilişkiler kuşkusuz çeşitli devletlerin varlığına bakılmaksızın değişmez kalan ticari yollarla sağlanmaktaydı. Bazı araştırmacılar bu yolların Ön Asya, Kuzey Mezopotamya (Assurya) ve Güney Kafkas'ı birbirlerine bağladıklarını belirtse de kesin bir hat çizememişlerdir. Kafkas kökenli silah ve boncuk ürünlerinin Anadolu'da görülmesi ticaret yollarının geniş bir ağı içerdiğini ortaya koymaktadır. Bu ağ aracılığıyla Orta ve Merkezi Asya, Karadeniz ve Akdeniz'le buluşmaktaydı. Babil ve Mısır topraklarından başlayan Finike deniz ticareti Fırat nehriyle kuzeye ve Hazar civarına ulaşıyordu.

¹⁵ E. İ. Krupnov, "O drevnih svyazah Yuga SSSR i Kavkaza so Stranami Blijnego Vostoka", VİMK, 1958, No: 1, s. 72-82.

¹⁶ G. F. Djafarov, Svyazi Azerbaydjana so stranami Peredney Azii v epohu pozdney bronzı i rannego jeleza (po arheologičeskim materiala Azerbaydjana), Baku 1984, s. 77.

¹⁷ C. E. Halilov, **Gerbi Azerbaycanın tunc dövrü ve demir dövrünün evvelerine aid arheoloji abideleri**, Bakı 1959, s. 148.

¹⁸ M. A. Kaşkay – İ. R. Selimhanov, "O himičeskoj karakteristike nekotorih bronzovih predmetov iz kuvşinnih pogrebeniy drevnego Mingçaura", İzvest. AN AzSSR, No: 11, 1954, s. 33.

M.Ö. II. Binin sonu ile I. Binin başlarında Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'ın Ön Asya, özellikle de Kuzey Mezopotamya (Assurya) ve Kuzey Suriye ile ticari-kültürel ilişkilerinde önemli bir üst konumundaydı. Kuşkusuz bu ilişkilerde Dicle nehri çok önemli rol oynamaktaydı. V. V. Piotrovskiy Talış bölgesinden edinilen mühürlerin bir tesadüf olarak değil, salt ticari ilişkiler sonucunda Dicle havzasından getirildiğini kaydetmektedir.¹⁹ Ön Asya ile ticarete Assurya çivi yazılarına dayanarak Urmiye Gölü havzasının önemli rolünü vurgulayan V. N. Yankovskiy, aynı zamanda oldukça ilginç bir hususa da değinmiştir. Ona göre, Azerbaycan'da ortaya çıkarılan süs ve kap kakak (maışet) eşyalarının bazıları İran ve Kuzey Mezopotamya kökenli olmanın yanı sıra onlar arasında Hint ve Büyük Okyanus ile Akdeniz ve Kızıl deniz kıyılarından getirilen arkeolojik kalıntılara da raslamak mümkündür.²⁰ Belirtildiği üzere Kuzey Mezopotamya diğer alanlarda olduğu gibi dünya ticaretinde de siyasi egemenliğini muhafaza etmekteydi. M.Ö. II. Binin sonu ile I. Binin başlarında Asur Devleti Ortadoğu genelinde önemli siyasi güç olmanın yanı sıra ticaret yollarını da kendi kontrolü altında tutmaktaydı. Bu ticaret yolları genelde Asur'u geçmekle Fırat'tan Kuzey Suriye'ye, ardından da Anadolu, yani Küçük Asya, Finike, Filistin ve Mısır'a kadar uzanıyordu. Kuzey Mezopotamya'dan uzanan diğer bir yol ise Diyal'dan Küçük ve Büyük Zaba nehirlerine, oradan da Habur'a ulaşıyordu.²¹ Karşit yönde ise Suriye ve Kuzey Mezopotamya'dan geçerek Dicle ve Diyal'a varıyordu. Bu yollar üzerinde iki önemli merkez Karkamış (Kuzey Suriye) ve Assurya (Kuzey Mezopotamya) bulunuyordu. birinci güzergah sürekli göçebe kavimlerin saldırısına maruz kaldığından, ikinci güzergah daha rahat ve güvenilir kabul ediliyordu.²² Öte yandan Eski Doğu ticaretinde Mısır ve Ön Asya merkez görev konumundaydı. Menfis'ten Suriye'ye uzanan Gine-Kassir yolu Nil'den Kızıl Deniz'e, oradan da Dicle'ye ve nihayetinde Ön Asya'dan Hazar'a kadar bir alanı birbirine bağlıyordu.²³ Güney Kafkasya'da kuşkusuz İran ve Ön Asya kökenli bir takım bronz ve demir silah çeşitleri ortaya çıkarılmıştır. Bu silah çeşitleri Kafkasya bölgesine çeşitli şekillerde dağılmıştır. Bazı biçimleri yerel üretime sıkı bir etki yaparak taklitlerinin ortaya çıkmasına neden olmuş, bazıları da sadece ihraç ürünü olup dar bir alanda kullanılmıştır.²⁴

Sonuç olarak, Orta ve Ön Asya, özellikle de Yakın Doğu kültür örnekleriyle Kafkasya ve Anadolu'daki arkeolojik buluntular arasındaki bu genel benzerlik, bölgesel üretim ve kültür bağlarının daha eski dönemlerde ne denli etkili ve işlek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlar daha M.Ö. V. Binin sonlarında aktif bir şekil almış ve sonraki dönemlere ve uygarlıklara miras olarak devredilmiştir. Bütün bunlar, bize Anadolu-İran bölgesini bir hat gibi kesip geçen M.Ö. II. Binin ortalarında gerçekleşen bir Hint-Avrupa göçünden önce bölgenin kendisine özgü etnik, ekonomik, ticari-kültürel yapısının olduğunu ve bu kültürel dokunun Akdeniz'den Çin'e kadar geniş bir alanı içine aldığını ortaya koymaktadır.

¹⁹ B. B. Piotrovskiy, "Egipetskie predmeti v Severno-Kavkazskom krae", **Soobş. GAİMK**, 1931, No: 6, s. 29.

²⁰ N. B. Yankovskaya, "Mejdunarodnoe torgovoe obedinenie Kanişa", **Vestnik drevnik is.** 1968, No: 3, s. 23-24.

²¹ A. L. Oppengeym, "Targovlya na Blijnem Vostoke v drevnosti", **V. Mejdunarodny kongress ekonomičeskoj istorii**, Moskva 1970, s. 7.

²² İ. M. Dyakonov, **Razvitie zemelnih otnoşeniy v Assirii**, Leningrad 1949, s. 38.

²³ İ. Lure, K. Lyapunov, M. Mate, B. Piotrovskiy, N. Flittner, **Oçerki po istorii tehniki Drevnego Vostoka**, Moskva-Leningrad 1940, s. 231.

²⁴ G. Aslanov, **Azerbaycanın tunç teberzin baltaları**, Bakı 1982, s. 49.

Şekiller

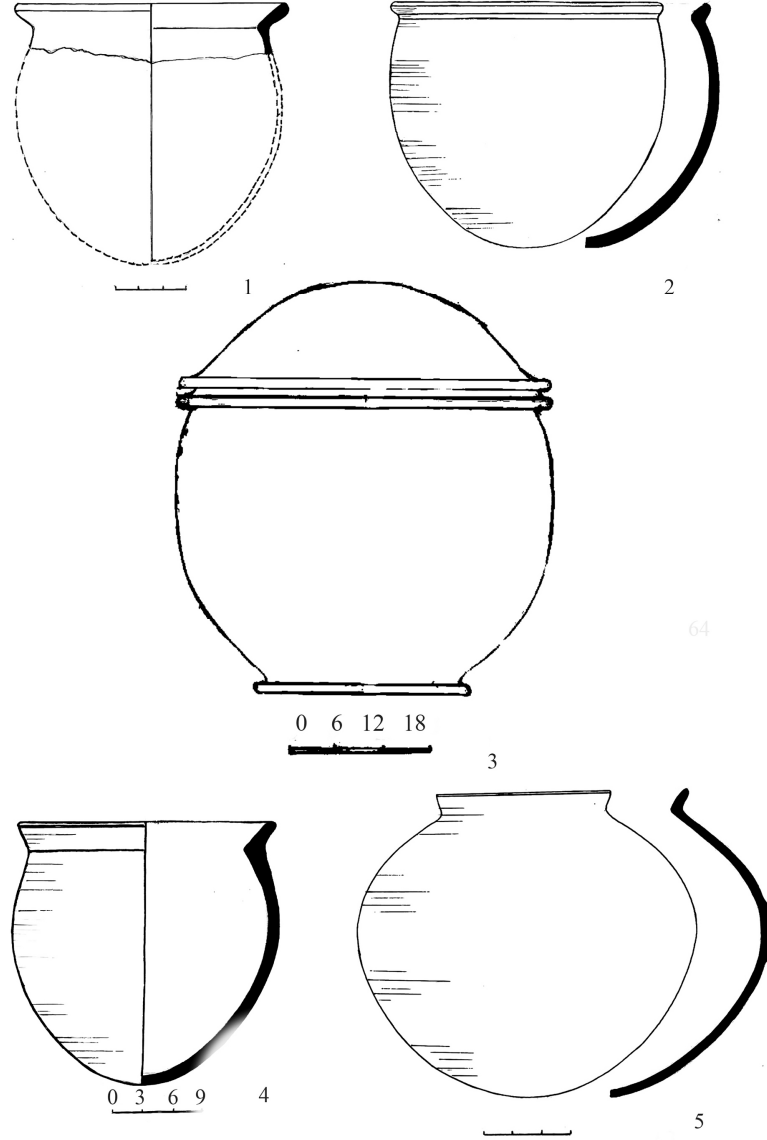

Şekil 1. Orta Tunc devrine ait siyah astarlı keramik (milattan önce II. Bin).

Şekil 2. Orta Tunc devrine ait kırmızı rengli keramik (milattan önce II. Bin).

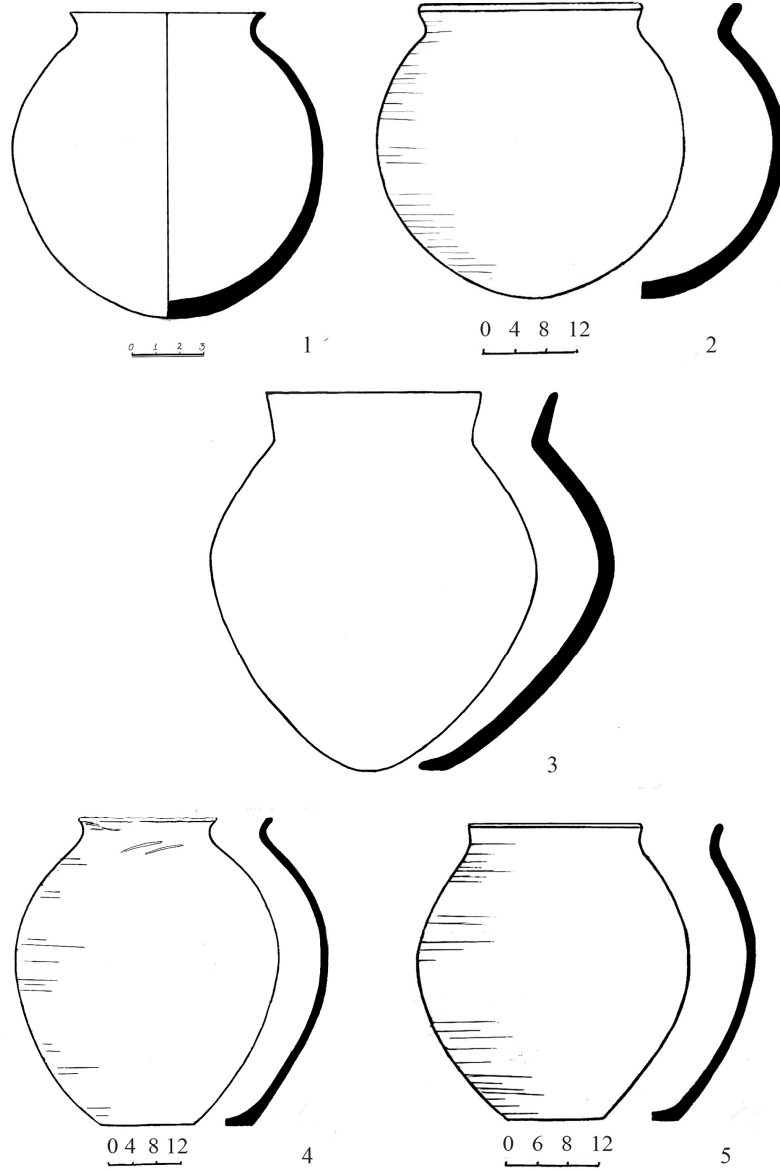
VII tablo

Şekil 3. Neolit-eneolit devrine ait mezarlıkta yuvarlak keramik (milattan önce IV. Bin).

VI tablo

Şekil 4. Son Tunc- Erken Demir devrine ait mezar (milattan önce II-I. binler)

Kaynaklar

- ASLANOV G, *Azərbaycanın tunç teberzin baltaları*, Bakı 1982, s. 49.
- DJAFAROV G. F, *Svyazi Azerbaydjana so stranami Peredney Azii v epohu pozdney bronzi i rannego jeleza (po arheologičeskim materiala Azerbaydjana)*, Bakı 1984, s. 77.
- DYAKONOV İ. M, *Razvitie zemelnih otnoşeniy v Assirii*, Leningrad 1949, s. 38.
- HALİLOV C. E, *Gerbi Azerbaycanın tunc dövrü ve demir dövrünün evvelerine aid arheoloji abideleri*, Bakı 1959, s. 148.
- KAŞKAY M. A – SELİMHANOV İ. R, “O himičeskoj karakteristike nekotorih bronzovih predmetov iz kuvşinnih pogrebeniy drevnego Mingəçaura”, *İzvest. AN AzSSR*, No: 11, 1954, s. 33.
- KORFMANN, M, “Tikilitepe. Die ersten ansatze prahistorischer Forschung in der östlichen Türkei”, *İstanbul Mitteilungen Beiheft 26*, Verlag Ernst Vasmuth, Tübingen 1982.
- KRUPNOV, E. İ, “O drevnih svyazah Yuga SSSR i Kavkaza so Stranami Blijnego Vostoka”, *VİMK*, 1958, No: 1, s. 72-82.
- LURE İ – LYAPUNOV, K – MATE, M – PİOTROVSKİY, B – FLİTTNER, N, *Oçerki po istorii tehniki Drevnego Vostoka*, Moskva-Leningrad 1940, s. 231.
- Lyonnet, B, *Les cultures anciennes du Caucase du Nord et de l'ouest*, Paris 2004, p. 155-157.
- MARKOVİN V. İ – MUNGAEV R. M, *Severny Kavkaz*, Moskva 2003, s. 70-75.
- MEŞANİNOV İ. İ, *Doistoričeskiy Azerbaydjan i urartskaya kultura*, Bakı 1925, s. 38.
- MUSEYİBLİ N. E, “Ağstafa rayonunda son enolit dövrü kurganları”, *Azərbaycan arheologiyası jurnalı*, No: 1-4, Bakı 2005, s. 6-7.
- NARİMANOV İ. G, *Kultura drevneyşego zemle-delgesko-skotavodgeskogo naseleniya Azerbaydjana*, Bakı 1987, s. 142-146.
- OPPENGEYM A. L, “Targovlya na Blijnem Vostoke v drevnosti”, V. Mejdunarodny kongress ekonomičeskoj istorii, Moskva 1970, s. 7.
- ÖZFİRAT Aynur – MARRO Catherine, “2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, *XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, 26-31 Mayıs 2003, Ankara, s. 16.
- ÖZFİRAT Aynur – MARRO Catherine, “2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, *XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. II, 24-28 Mayıs 2004, Konya, s. 299-316.
- ÖZFİRAT Aynur, “Ağrı Dağı Arkeolojik yüzey araştırması”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, İstanbul 2004, s. 82-92.
- PİOTROVSKİY B. B, “Egipetskie predmeti v Severno-Kavkazskom krae”, *Soobş. GAIMK*, 1931, No: 6, s. 29.
- REHİMOVA M. N. – Eliyev O. K, “Nahçıvanın enolit dövrü abideleri ve Araz çayının yuharı aharı boyunda enolit dövrü problemi”, *Azərbaycan arheologiyası ve etnografiyası jurnalı*, No: 1, 2006, Bakı, s. 7.
- TRİFONOV V. A, *Popravki i absopyutnoy hronologii kultur epohu enolit i bronzi Severnogo Kavkaza*, St-Peterburg 1996, s. 27-30.
- YANKOVSKAYA N. B, “Mejdunarodnoe torgovoe obedinenie Kanişa”, *Vestnik drevnik is.* 1968, No: 3, s. 23-24.
- <http://www.maykop.narod.ru/cultur.html>